

Õppida peab oskama. Õppimist toetava õpetamise alane konverents Tartus 23. jaanuaril 2018.

Foto: Tartu Ülikool

Kodanikusubjektsus inimeste võimestamisel

LEIF KALEV
Tallinna Ülikooli riigiteooria
professor

Rahvastikuarengut käsitledes kipub tähelepanu kalduma suurtele arvudele, kuid ei maksa unustada, et nende taga on mõtlejad ja oma elu kujundavad inimesed.

Järgnevalt käsitlen rahvastikupoliitika tahku, mis kaldub saama vähem avalikuse tähelepanu, ent millel on poliitika kujundamisel oluline tähendus. Seda võib nimetada inimarengu, inimvarapoliitika, inimeste võimestamise ja elukvaliteedi küsimusteringiks. Käsitleme selle rolli, lähenemisviise ja võimalusi kahe võttemõiste, kodanikusubjektsuse ja võimestamise kaudu.

Inimeste võimestamine kodanikena algab kodakondsusest kui sisulisest seisundist. Eesti keeleruumis haakub kodakondsus tavapäraselt õigusseisundiga: dokumendid, õigused ja kohustused, vajadus lõimuda jm. Läänemaailmas on aga võrreldavalt mõjuvõimas kodakondsusest kui sisulisest seisundist lähtuv käsitlus, kus keskendutakse inimeste tegevusruumile ja sellele seatavatele ootustele.

Arusaadavuse huvides käsitleme sisulist kodakondsust kodanikusubjektsusena – kuidas on inimestel võimalik oma elu kujundada, poliitikat mõjutada, kuivõrd

on täidetud selle hariduslikud, sotsiaalsed ja kultuurilised, aga ka poliitilised, õiguslikud ja majanduslikud eeldused ning kuidas neid võimalusi praktikas kasutatakse? Kuigi õiguslik ja sisuline subjektsus käivad tavaliselt käsikäes, võib olla ka teisiti. Passiivsel õiguslikul kodanikul on tõenäoliselt nõrgem subjektsus kui aktiivsel õiguslikul mittekodanikul.

Rahvastikupoliitika kujundamisel on tähendus mõlemal tahul, ent kaalukam on sisuline. Kuigi võib tunduda põnev mõte, et Eesti isikutunnistusega inimesi võiks maailma eri riikides olla üha rohkem, on tegeliku mõjuga see, kas inimene osaleb mingil kujul meie elus, sõltumata sellest, mis paberid tal taskus on. Eesti rahvastiku, kultuuri- ja teadmusruumi ulatus ja kvaliteet tuleneb just inimeste sisulisest osalusest.

**Kodanikusubjektsus
annab
rahvastikupoliitikale
üksikisikust
lähtuva vaate.**

Sisuline kodanikusubjektsus annab rahvastikupoliitikale üksikisikust lähtuva vaate. Samas, kuigi kodanikusubjektsuse keskne teostaja on inimene ise, saab riigivõim seda eesmärgipärase tegevusega soodustada ja kodanikke võimestada. Kodanikusubjektsus ja võimestamine pakuvad rahvastikuarengu inimkesksele

vaatele ühtaegu hea analüüsikeskme ja poliitikaressursid. Tutvustame alljärgnevalt nende mõistete põhijooni, vaatleme tähendust laiemas rahvastikupoliitika kontekstis ja kajastumist Riigikogu rahvastikupoliitika töörühma 2018. aasta mais valminud dokumendis „Rahvastikupoliitika põhialused 2035” ning käsitleme täpsemalt võimalusi inimeste võimestamiseks kodanikena.

KODAKONDSUS KODANIKUSUBJEKT-SUSE ALUSENA. Kodakondsus on inimese ja riigi vaheline alusseos ning tänapäeva riigi- ja ühiskonnakorralduse üks võtme-institutsioone. Alamate muutumine vabadeks kodanikeks ja ühiselt rahvaks kui kõrgema võimu kandjaks on üks keskseid moodsa riigi tekkega kaasnenud muutusi. Riigi vaates piiritleb kodakondsus selgelt rahva, st isikute ringi, kellega riigivõimul on erisuhe. Rahvas on maa-ala ja suveräänse avaliku võimu kõrval 1933. aasta Montevideo konventsiooni kohaselt üks riigi põhielemente.

Rahvasuveräänsus on aluseks riikliku enesemääramise õigusele ning poliitilisele kogukonnale. Riik vajab ühisidentiteeti, omamüüte ning demokraatia jaoks ühist avalikku ruumi, arenguvisioni,

kajastavust ja sulgust, tagasiside toimimist poliitilises kogukonnas. Need rajanevad võimestatud kodanikule, kellel on piisavalt tugev seisund ja kes oma õigusi ka teostab (vt Kalev 2009, 2017). Tugev seisund saavutatakse kodakondsuse institutsiooni kaudu, mille modernsed põhijooned on esitatud tekstikastis. Kuigi hilismodernsuses saab nende puhul esitada suuremaid või väiksemaid küsimusi, ei muuda see lähtealust, võimestatud ja tegevuskeskonnaga suhestatud poliitilist subjekti kodakondsuse eesmärgina.

Samas on kodanikuks olemine mitmetähenduslik. Võime rääkida selle formaalsemast ja sisulisemast küljest, kodakondsuse omamise faktist, kaasnevatest õigustest ja kohustustest, nende sisulisest kasutamisest, harjumustest, hoiakutest, identiteetidest, eri tegevusväljadest jpm (vt nt Kalev 2004; Jakobson 2014). Kodakondsus samal ajal nii ühendab oma inimesi kui ka eristab neid väljaspool olijatest. Selle sisutahud on teatud määral vasturääkivad, mistõttu arutelud kodakondsuse teemal ja selle praktiline kuju jäävad muutuvaks (Guillaume, Huysmans 2013).

Seega on vormilise kõrval muudetav ka sisuline kodakondsus. Seda eri

Kodakondsuse modernne ideaaltüüp. Kodakondsust saab iseloomustada seitsme põhijoone kaudu (Brubaker 1989; Schmitter 2001):

1. ühtsus: kõigil on täielikud (ja sarnased) õigused ja kohustused;
2. väärtustatus: kodanikud peavad olema valmis tegema oma riigi kogukonna nimel ohverdusi;
3. rahvuslikkus: liikmelisus peab põhinema kogukonnal, mis on nii poliitiline kui ka kultuuriline;
4. demokraatlikkus: kõigil kodanikel peab olema ligipääs avaliku võimu teostamisele ning kõigil elanikel peab olema ligipääs kodakondsusele, nii et kaugemas vaates elukoht ja kodakondsus kattuksid;
5. ainulaadsus (ja jagamatus): iga kodanik kuulub ainult ühte poliitilisse kogukonda;
6. tagajärjekus: kodakondsus peab sisaldama olulisi sotsiaalseid ja poliitilisi eesõigusi, mis eristaksid kodanikke mittekodanikest (kodakondsusest peab olema mingit kasu);
7. isikustatus: kodakondsust saavad omada ainult inimesed (füüsilised isikud) üksikisikutena, siia lisanduvad vanemaõiguste, eestkoste ja hoolduse küsimused.

eesmärkide ja edukusega, ent mõjutades elukvaliteeti ja demokraatia kvaliteeti. Kodanikusubjektsust saab kasvatada, toetades kodanike võimekust ja valmidust oma rolli täita ning luues piisavad eeldused, et kodanik saaks toimida kõrgeima võimu kandjale kohaselt nii vabadusruumi, sõnaõiguse, elujärje, haridustaseme ja kultuuripädevuste kui ka teiste emantsipatsioonitahkude mõttes. Kui sellele mitte tähelepanu pöörata, võib kodakondsus muutuda ka vastupidises, näiteks ükskõik-
sine ja kõrvalejäämise suunas.

Niisuguse lähenemisviisi klassika on Thomas H. Marshalli (1992 [1950]) käsitlus kodakondsuse tähendusest ja arengust Ühendkuningriigi näitel. Marshall mõistab kodakondsust õigustena kolmes valdkonnas, mille koostoimena tekib alus täisväärtuslikule kodanikuks olemisele. Tsiiviilne kodakondsus tagab isiklikud vabadused, poliitiline – osaluse avalikus tahtekujunduses ja otsustusprotsessis ning sotsiaalne – kultuurilise sidususe rahvusriigiga, haridus- ja elatustaseme, mis võimaldab olla pädevalt aktiivne, kartmata viletsusse langemist (vt tabel 1).

Marshall näeb kodakondsust võimalusena ühelt poolt demokraatia aluseks oleva inimeste võrdsuse ning teisalt turumajanduse kui võistleva ja ebavõrdsuse kaudu motiveeriva süsteemi kokkusobitamiseks. Marshalli (1992, 6) järgi eksisteerib teatud inimeste põhimõttelise võrdsuse liik, mis

on seotud täieliku liikmesusega ühiskonnas (ehk teisisõnu kodakondsusega) ja mis pole kokkusobimatu eri majandus-
tasandeid iseloomustava ebavõrdsusega. Teisisõnu võib ühiskonna kihistumine olla aktsepteeritav tingimusel, et tunnustatakse kodakondsuse kui alusseisundi võrdsust.

Siit saab muidugi edasi minna valdkondade üksikasjalikuma käsitlemisega, kohustuste ja poliitilise ühiseruumi mõõtme sisetoomisega jne. See ei muuda siinse artikli jaoks olulist. Marshalli käsitlus võimaldab kodakondsust mõista inimese ja ühiskonna tsiviliseerituse ressursina. Kodakondsuse kui alusseisundi terviklik väljaarenemine toetab nii inimese isiklikku subjektsust, vabadusruumi ja poliitilisi õigusi kui ka hariduslikku, kultuurilist ja majanduslikku võimekust oma seisundit kasutada. See omakorda toetab elukvaliteeti, demokraatiat, ühiskonna sidusust, rahvuskultuuri ning tsiviliseeritud riigi- ja ühiskonnakorraldust laiemalt.

VÕIMESTAMINE. Võimestamine ehk võimustamine (*empowerment*) tähendab tegevusi, millega ebasoodsas olukorras olijaid aidatakse paremini kasutama oma õigusi, teadmisi ja oskusi, saavutama ligipääsu ressurssidele ning aktiivsemalt osalema ühiskonna kujundamise ja otsuselangetamise protsessis. Aitamise

	Tsiiviilne	Poliitiline	Sotsiaalne
Aluspõhimõte	Isiklik vabadus	Poliitiline subjektsus	Heaolu, tsiviliseeritus
Tüüpilised meetmed	Isiku- ja eraelu puutumatuse, mõtte-, sõna-, usu- ja lepinguvabadus	Üldine hääleõigus, parlamendireform, rahvaesindajate töötasu	Tasuta haridus, pensionid, tervishoid, osadus kultuuripärandis ja rahvusriigis
Tagavad institutsioonid	Kohtud	Parlament, kohalikud volikogud	Haridussüsteem, sotsiaalteenused
Kujunemisaeg Inglismaal	18. saj	19. saj	20. saj

TABEL 1. Kodakondsus põhiseisundina

Allikas: Pierson (2004, 113); Marshall (1964, 70), autori täiendatud

ajendiks võivad olla nii üldhumaansed kui ka pragmaatilised kaalutlused. Võimestatunud inimesed tähistavad nii inimlikku emantsipatsiooni kui ka saavad eeldatavasti oma asjadega paremini hakkama ja vajavad seetõttu edaspidi riigilt vähem abi.

Võimestamise käsitluse juured on Paolo Freire (1970) rahvahariduse ja emantsipeeriva pedagoogika käsitlustes, samuti feministlikes arusaamades. Rõhuasetus on praktilistel tegevustel, mille kaudu saavutatakse inimestes endis ja nende võimaluste struktuuris soovitud muutus. Alates 2000. aastatest võime võimestamisest rääkida põhivoolulähenemisena, mis järkjärgult asendab varasemaid käsitlusi, nagu näiteks kaasamist. Võimestamise tugevuseks on, et see arvestab lisaks õigustele ja pädevustele ka enesehinnangut ja subjektiivset tegevusvalmidust ning nii isiklikku kui struktuurilist mõõdet.

Seega võib võimestamisest rääkida nelja tüüpi võimuhete muutmise kontekstis (Rowlands 1997):

- **struktuuriline** (*power over*): võime mõjutada ja sundida, kus võimestamiseks tuleb teisendada seniseid piiranguid muutuste kaudu alusressurssides ja võimustruktuurides;
- **organisatsiooniline** (*power to*): olemasolevate hierarhiate korraldamine ja muutmine, mille tulemuseks on isiku suurenenud võimekus ja ligipääsu võimalused;
- **koostööline** (*power with*): suurem võim ühise tegevuse kaudu ja solidaarsus aluseelduste väljakutse esitamisel;
- **sisemine** (*power within*): suurem eneseteadvustamine, teadlikkus ja soov muutusteks.

Need neli tüüpi ühendab tervikpildiks võimestamise liblika kujund (joonis 1), mis iseloomustab võimekuse eri tahke nende koostoimes.

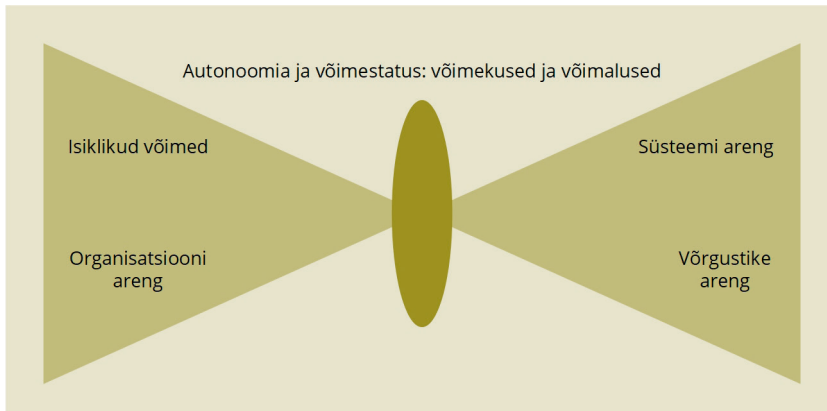
Võimestamine võib toimuda eri valdkondades, näiteks (Luttrell *et al.* 2009) majanduslik: oskused, võimekused, ressursid ja ligipääs sissetulekule; inimlik ja

sotsiaalne: võime tegutseda endale oluliste teemadega koostöös teistega; poliitiline: saada ja mõtestada teavet, tegutseda kollektiivselt muutuse saavutamiseks; kultuuriline: võime määratleda teistmoodi norme, reegleid, sümboleid ja praktikaid. Sõltumata valdkonnast on tulemuseks senisest võimekam ja võimalusterohkem inimene.

Võimestamise käsitlemine poliitika-kujundamise ja valitsemise ressursina lähtub struktuurse võimu ideest. Selles tähenduses on võim eesmärgipärase tegevusega suurendatav ühiskonna ressurss, mis võimaldab inimestel paremini struktureeritult tegutsedes saavutada ühise tegevuse kaudu rohkem, kui nad suudaksid üksikult toimides. Struktuurse võimuressursi arengu käigus tekivad sotsiaalsed tehnoloogiad, nagu kirjakeel, moodne õigus ja bürokraatia, mis tõstavad tsivilisatsiooni taset ning võimendavad edasist arengut. Aidates kaasa inimeste võimaluste, pädevuste, funktsionaalsete rollide ja isegi vabaduste arengule, suurendab avalik võim ühiskonna koguvõimekust.

Mõistagi on sellisel käsitlusel avaliku võimu institutsioonide puhul ka piirid. Tuleb jätta ruumi inimeste, rühmade ja kogukondade enese eesmärgistatud iseorganiseerumisele. Peab arvestama, et kõik ei taha saada ühtviisi emantsipeeritud, ja hoiduma liiga jäikade rollimudelite pealesurumisest. Ent need kaalutlused puudutavad kogu avaliku võimu tegevusvälja. Ka võimestamisel ja laiemalt rahvastikupoliitikas tuleb leida mõistlik sekkumisulatus ja -viis, arvestades eri põhiväärtuste tasakaalu.

VÕIMESTAMINE RAHVASTIKU-POLIITIKAS. Võimestamist ja elukvaliteeti käsitleb rahvastikupoliitika põhialuste (2018) 8. peatükk, seotud teemasid sisaldub ka 7. peatükis ja laiemalt kogu tekstis. Lähtekohaks on see, et Eesti ühiskonna ja riigi ning eesti rahvuse, keele ja kultuuri elujõulisus sõltub inimeste

JOONIS 1. Võimestamise liblikas

Allikas: SDC (2006)

võimestatusest, elukvaliteedist, haritusest, võimalusest oma andeid välja arendada ja rakendada ning kaasatusest otsuste langetamisse.

Võimestamine aitab kaasa Eesti jätku- suutlikkusele ning uuenemisevõimele üleilmastunud ja konkurentsitihedas maail- mas, kus väikestel rahvastel tuleb võistelda suurematel. Sellealased eesmärgid võib üldistatult jagada neljaks keskseks teemaks.

- **Eestikeelne teadmus- ja kultuuri- ruum** on eeldus, et me üldse saame rääkida Eestist, millel on oma eripära. Selle säilitamiseks ja kõrgtasemel uuenemisevõime tagamiseks on kavas toetada kvaliteetset eestikeelset õpet kõigil haridusastmetel, teaduse mitmekesisust ja eestikeelset akadee- milist mõttevahetust, kaasates sellesse ülikoolid jt teadus- ja arendusasutused ning pöörates eriti tähelepanu omariikluse, ühiskondliku mõtte, eesti keele ja rahvuskultuuri valdkondadele.
- Ühiskondliku **andekuse ressursi**, loovuse, kaasava ja demokraatliku **hariduse ning õppiva eluviisi edendamise** eesmärk on viia arenguvõimalused iga inimeseni. Iga inimese eneseteostus võimaldab ühtlasi suurendada Eesti rahvastiku koguvõimekust, sarnaselt jakobhurda- liku mõttega, et ka väikese arvu juures võime saada suureks vaimult.

Seda võimaldavad ühelt poolt ligipääs ja arengut toetav institutsiooniline keskkond koolis, lasteaias, huvi- ja täiendushariduskeskustes jt asutustes, teisalt aga elukestva õppe kui täna- päeva sobiva eluviisi teadvustamine ja toetamine, mis aitab kaasa meie oskuste ajakohasena hoidmisele ka rahvusvahelises ja neljanda tehnika- revolutsiooni vaates.

- **Inimeste võimestamist kodanikena** vaatleme täpsemalt eraldi. Eelnõu lähtekoht on kaasata inimesed Eesti demokraatlikku riigi- ja omavalitsuse korraldusse ja toetada kodanikurolli kandmist piisava kodanikuharidusega, mida võib nimetada ka võimestava riikluse ideeks. Samuti tagatakse sisukad kanalid kodanike vajaduste ja huvide väljaselgitamiseks, avalikuks aruteluks, kodanikuühiskonna tegevustes ja riigi otsustes osalemiseks ning toetatakse kogukondade omaal- gatust, ettevõtlikkust ja ühistegevust.
- **Elukvaliteeti toetatakse** lisaks eelne- vale ka heaolu, ühiskonna sidususe ja regionaalse tasakaalu edendamisega. Eesmärk on kujundada Eestist hea elukeskkond, kus soovitakse elada, peret luua, lapsi kasvatada ja kuhu tahetakse välismaalt tagasi tulla. Selleks on kavas toetada inimarengut, sotsiaalset võimekust, koostöövõimet,

võrdõiguslikkust, sh soolist võrdõiguslikkust, terveid töö- ja peresuhteid, positiivseid elumalle ning arendada väärtuskultuuri demokraatliku avalikkuse, tasakaaluka poliitilise ja arutelukultuuri soodustamisega, sallimatuse ja tõrjutuse vähendamisega. Ühiskonna sidusust toetatakse lõimumisega. Oluline on inimeste arusaam elukvaliteedist, muuhulgas jälgitakse Eesti asukohta rahvusvahelistes heaolu ja õnnelikkuse pingereas.

Inimesi võimestatakse eesti kultuuri kandjate, teadjate, oskajate ja loojatena, aga ka kodanikena dekokraatlikus riigis.

Inimesi võimestatakse seega Eesti kultuuri kandjatena, teadjate, oskajate ja loojatena, aga ka kodanikena demokraatlikus ja sidusas riigis, kogukonnas ja ühiskonnas, samuti positiivsete elumallide, tervete töö- ja peresuhte kandjatena. Seega on teatud määral kaetud kõik võimusuhted (struktuuriline, organisatsiooniline, koostööline ja sisemine) ja võimestamise põhivaldkonnad (poliitiline, majanduslik, kultuuriline, inimlik ja sotsiaalne).

Samas on eesmärgid määratletud rahvastiku arengu jaoks kesketel fookusteemadel, me ei saa rääkida terviklikust struktuurisest ega ka organisatsioonilisest või muust võimestamisest. Suhteliselt vähe kajastub tekstis poliitiline võimestamine. Järgnevalt arendame näitlikult välja just inimeste poliitiliste kodanikena võimestamise terviklikuma käsitluse (vt Kalev 2017).

KODANIKUSUBJEKTSUSE ALUSED.

Väga üldistatult võib kodanike võimestatust mõtestada kolme laia eelduste valdkonna kaudu. Need on isiklik seisund,

poliitilise ühisruumi olemasolu ja piisavad võimalused poliitilise kodanikusubjektsuse teostamiseks.

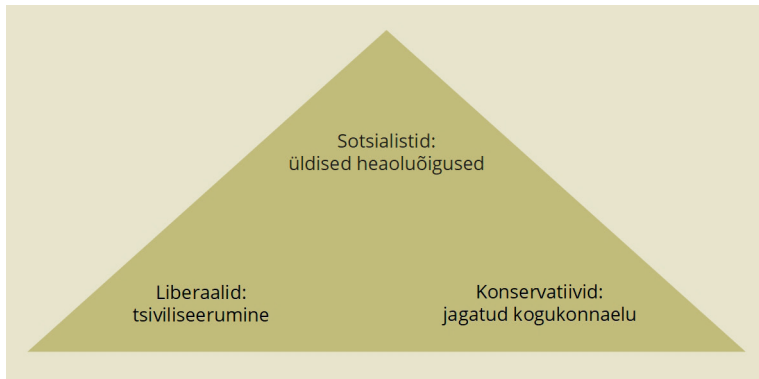
Kodaniku isikliku seisundi tugevus

loob eeldused toimimiseks teadliku ja autonoomse subjekti, ühiskonnaliikme ja kõrgema võimu kandjana. Selle aluseks on piisavalt tugev õigusseisund, mida saab praktiliselt kasutada. Teatud aja võib sotsiaalne praktika mingil määral õigusseisundit asendada, ent edukat praktikat kaldutakse kodifitseerima ning kodaniku subjektsuse kindlustab just õigusseisund.

Sisulises plaanis hõlmab isiklik subjektsus laia küsimusteriingi. Marshalli sõnavara kasutades näeme siin põimumas tsiviilseid, sotsiaalseid ja poliitilisi õigusi. Inimväärikust, isiklikku vabadusruumi, õiguste ulatust, hariduse ja kultuuri kättesaadavust ja kvaliteeti, heaoluõigusi ja eneseteostusvõimalusi saab vaadelda poliitilise subjektsuse aluskihina, mis näitab, kui palju saab ja oskab inimene endale autonoomseid poliitilisi valikuid lubada. Mitmele teemale on dokumendis „Rahvastikupoliitika alused 2035” (2018) ka tähelepanu pööratud.

Nii kodanikuseisundi sisustamise kui ka kodanikele seatavate ootuste puhul on mitmesuguseid poliitilisi arvamusi (joonis 2). Liberaalid rõhutavad tsiviliseerumist, nagu Marshalli käsitlus hästi näitlikustas. Sotsialistide rõhuasetus on üldiste heaoluõiguste kättesaadavusel kõigile kui humaanse ühiskonna olulisel joonel. Konservatiivide tähelepanukeskmes on eheda kogukonnaelu kindlustamine, tagamaks inimestele kontekst, milles end arendada ja tegutseda. See puudutab nende põhiideoloogiate demokraatiat väärtustavaid alavoolu. Turufundamentalistide, autoritaarsete konservatiivide ja revolutsiooniliste sotsialistide jaoks on isiku tugev seisund kõrvaline või vildakas mõiste. Meie tähelepanu keskmes on demokraatlik kodanikusubjektsus.

Poliitiline ühisruum algab kodanike ja avaliku võimu olemasolust, ent just identiteedialuse olemasolu seob

JOONIS 2. Kodanikusubjektsuse ideoloogilised rõhuasetused

Allikas: autori joonis

inimesed ühiskonnaks ja poliitiliseks kogukonnaks, paneb nägema teisi kaaskodanikena ja saatust ühisena. Enda ühe rahvana nägemise alused võivad olla erinevad: keel, kultuur, usund, elukoht, kodanikuseisund jne. Need põimuvad, ehkki mõni kaldub olema kandvam ning eriti lääne kultuuriruumis on tugev rahvusliku ja rahvusriikliku identiteedi roll. Samas saab ka rahvusriiki kujundada avatuna, kodanikuseisundi õiguslikust võrdsusest lähtuvana (kodanikeriik, ka rahvariik).

Demokraatlik poliitiline ühisruum eeldab ka teatud võimalust näha tulevikku ühistegevuses parendatavana. Demokraatlik kodakondsus põhineb eeldusel, et poliitilise kogukonna liikmetel on piisavalt usku võimalusse ühiselt toimides oma elu paremaks muuta. Ühiskonna vastuolude hindamine muutub poliitiliste väljakutsete nimistuks vaid juhul, kui me lisame ratsionaalse õiguse egalitaarsetele institutsioonidele täiendava eelduse: et demokraatliku kogukonna ühinenud kodanikud on võimelised kujundama omaenda sotsiaalset keskkonda ja suudavad välja arendada selleks vajalike praktiliste tegevuste õnnestumise võimekuse (Habermas 2001, 60)

Selles kontekstis tuleb mõista tähelepanu, mis rahvastikupoliitika aluste eelnõus on pööratud Eesti kultuuri- ja teadmusruumi elujõulisusele ning ühtluskoolile. Need põhinevad eesti keelel ja

kultuuritaustal, ent peavad suutma kaasata ka teise taustaga inimesi, toimides kodanikeriigi institutsioonidele kohasel viisil. Seda toetavad omakorda kodanikeühiskonna ja kogukondade tegevus, ühiskonna sidususe edendamine jm, mis loovad eelduse kaasata Eesti ellu kõik siinsed inimesed, keda on ju niikuinii vähe.

**Demokraatlik
kodakondsus
põhineb eeldusel, et
poliitilise kogukonna
liikmetel on piisavalt
usku võimalusse
ühiselt toimides oma
elu paremaks muuta.**

Poliitilise kodanikusubjektsuse teostamise võimaluste aluseks on demokraatlik võimuinstitutsioonide ja protseduuride raamistik, poliitiliste eelistuste kujundamise ja elluviimise mudel, mis on kodanikule arusaadav ja jälgitav ning eluliselt kasutusel ja tähendust omav. Poliitiline konkurents peab olema toimiv ja sisukas, nagu ka koostöö. Demokraatia kvaliteedi seisukohalt on võtmetähtsusega poliitika ühiskondlik haakuvus, mis

tähendab, et heatasemelised kodanikke ja avalikke otsuseid siduvad ehk vahendavad institutsioonid – erakonnad, kodanikeühiskond, avalikkussfäär jt – on otsekui tõlgid avaliku võimu ja kodaniku teabevahetusel ja tagasisidel. Ühise arenguvisiooni tõsiselt võetavuse jaoks on võtmetähtsusega riigivõimu valitsemisvõimekus ja suutlikkus avalikud eelistused teoks teha.

Et kodanikud saaksid oma rolli sisukalt täita, on vaja, et riigivõim kujundaks seda võimaldava ja toetava keskkonna. Kodanikul peaks olema tähendusega poliitiline roll, potentsiaal määrata poliitilisi otsuseid, mis saaksid ka ellu viidud. Mõistagi ei tähenda see iga üksiku kodaniku soovide teostumist, ent vähemalt keskpikas vaates peaks poliitiline süsteem

olema kodanike eelistusi kajastav (*responsiveness*). Ehkki juhuslike eelistuspuhangute maandamiseks võivad olemas olla tasakaalustavad institutsioonid ja protseduurid, ei tohi see muutuda inertseks olemasolevat säilitavaks süsteemiks. Seda, et kodanikud võtavad poliitilist rolli tõsiselt, näitab piisav kodanikuosalus.

Kodaniku tähendust omava poliitilise rolliga haakub võime seda teostada. Siin räägime kodanikupädevustest – teadmistest ja oskustest, mille peaks tagama piisav kodanikuharidus, ning mis loovad võimaluse avalikkussfääris sisalduvate teadmiste ja tõlgendustega ka isiklikult suhestuda. Oluline on valmidus pädevusi kasutada, piisav isiklik võimestatus, aga ka organiseeritus kodanikeühiskonnaks,

Väljakutse laad	Lühiiseloostus	Võimalikud lahenduste
Simulatsiooni-demokraatia	Ühiskondlik ja isiklik killustumine, poliitikasse positiivse suhestumise kadu, sellega kaasneva küünilise pragmatismi ärakasutamine	Kodaniku võimalusi tugevdavad reformid, sisukat kodanikuks olemist võimaldavate mõttemallide edendamine kodanikuhariduse ja rollieskujude populariseerimisega
Järel-demokraatia (võtmeteemad)	Oligarhiseerumine, muljejätmispoliitika esilekerkimine, julgeolekustamine, kodaniku seisundi õõnestumine	Süsteemireeglite ja motivaatorite muutmine poliitiliste institutsioonide ja protsesside reformidega (sh vahendavates institutsioonides), kodaniku võimalusi tugevdavad reformid
Uusliberalism	Valitsemise tehnokratiseerumine, eesmärkide asendumine vahenditega, demokraatia õõnestumine, sisulise poliitilise konkurentsi kadu (TINA), ühiskonna uuene misvõime nõrgenemine	Süsteemireeglite ja motivaatorite muutmine: sisulise poliitilise suunamise võimaluste tagamine, säilitades valdkonnaekspertsuse võimalused, demokraatliku kontrolli tugevdamine kõigis valitsemise mõõtmetes ja tasanditel
Mediatiseerumine	Avaliku ruumi hajumine, ebapädevus, massimeedia kommersialiseerumine, sotsiaalmeedia nišistumine, polariseerumine, eksitava teabe virvarr, kodanike ja riigivõimu vähenemine võime välja sõeluda edasiviivaid lahendusi	Teadmusdemokraatiat ja avalikkussfääri tugevdavad reformid, eeskätt teabe ja teadmuse kanalite, piisavus, kvaliteet, mitmekesisus ja ülevaatlikkus. Kodanikuharidus nii noortele kui täiskasvanutele

TABEL 2. Nüüdisdemokraatia väljakutsed, ohud ja lahenduste

Allikas: Kalev (2017, 28)

teabe olemasolu jm. Kodanikurolli teostamine peaks olema võimalik mõistliku energiamahuga, et olla eri tegevusalade ja huvidega kodanikele tegelik elu osa.

Viimastel kümnenditel toimunud arengud (vt Papadopoulos 2013) on õõnestanud mitmeid 20. sajandi esindusdemokraatia aluseid. See on kaasa toonud vajaduse nüüdisdemokraatias taas tugevdada. Võtmeprobleemid ja väga mitmekesised reformitaotlused on üldistatud tabelis 2. Alljärgnevalt keskendume nendele, mis puudutavad otseselt kodanikusubjektsust.

KODANIKUSUBJEKTSUSE TUGEVDAMINE. Kokkuvõtlikult saame rääkida seitset tüüpi lahendustest, mis võimaldavad kodanikke ka nüüdisdemokraatias poliitiliselt võimestada (Gastil, Levine 2005; Stoker 2006). Neist kolm esimest haakuvad kodanikuna tegutsemise aluskeskkonnaga, neli järgmist keskenduvad osalusvõimalustele. Aluskeskkonnas räägime kodanikuseisundi tagamisest, poliitiliste institutsioonide ja demokraatias toetava avalikkussfääri tugevdamisest ning kodaniku rolli kandmise toetamisest.

Kodanikuseisundi tagamine hõlmab õiguste ulatust ja sügavust vormiliselt ning praktikas, samuti õiguste kasutamise tagamist hariduse, heaolu jt võtmes. Viimaste aastate keskseks uuendusmõtteks on kodanikupalga juurutamine, mida katsetatakse ka praktikas. Kodanikupalga ehk kodaniku või püsielaniku seisundiga kaasneva tagatud miinimumsissetulekuga saab siduda väga erinevaid ootusi: suurem emantsipatsioon, sujuvam kohandumine uue tehnoloogiarevolutsiooniga, halduskoormuse vähenemine koos keerukate menetluste vajaduse äralangemisega jm. Kodanikupalka saab siduda ka poliitilise eneseharimise ja aktiivsuse soovitude või nõuetega, kasutades seda vahendina demokraatliku kodakondsuse tugevdamiseks.

Kodanikuseisundi aluseks olevat õiguste ja kohustuste ruumi saab riigivõim oluliselt täpsemalt struktureerida, eriti kalduvad sellele uusliberaalse tehnokraatia

n-ö täppislahendused (vt Newman, Clarke 2009). Liigne standartimine ja soorituspõhisus kipub kodakondsust kui Marshalli võtmes alusseisundit ära uhtuma ning kodanikke objektistama ja muutma passiivseks või kitsastele rollidele ja sooritustele suunatuks, mis on probleemne nii vaba ühiskonna kui ka demokraatliku poliitilise subjektsuse seisukohalt (Crouch 2004).

Kodaniku rolli tugevdavad muutused võivad olla suunatud nii aktiivsele kui ka tavalisele kodanikule. Stoker (2006) rõhutab tavakodanikule sisuka poliitilise osalusvõimaluse tagamist demokraatia keskse vajadusena. Aktivistidele võib luua lisavõimalusi, ent demokraatia peab omama tähendust ka tavalise kodaniku jaoks. Tavalise kodaniku jaoks on keskne poliitiliste institutsioonide, sh demokraatias toetava avalikkussfääri tugevdamine.

Poliitiliste institutsioonide tugevdamisel on kolm põhisuunda: (1) tugevdada esindusdemokraatia tegelikku otsustusruumi, parandada kajastavust ning arutelu- ja otsustusprotsessi kvaliteeti, (2) kindlustada poliitilise tegevusala kvaliteeti, poliitikute kohast rollimudelit ja erakondade tegevuse kvaliteeti ning (3) tasakaalustada valitsemise tehnokratiiseerumist, sidudes valitsemisinstitutsioonid paremini esindusdemokraatiaga ning mõeldes läbi, kuidas kasutada metavalitsetust ja mitmetasandilist valitsetust funktsionaalselt demokraatliku riikluse ja kodakondsuse jaoks.

Demokraatias toetava **avalikkussfääri** tugevdamisel on tähelepanu all teabe ja teadmuse kanalite piisavus, kvaliteet, mitmekesisus ja ülevahtlikkus, samuti kodanike võime neid kohaselt kasutada ja laiemalt kodanikupädevusi teostada (vt Louw 2010; t'Veld 2010, 2013; Kalev 2017).

Kodaniku rolli kandmise (*civicness*), **vabatahtlikkuse ja kodanikeühenduste toetamise** keskne mõte on aidata kaasa, et kodanikud ja nende ühingud kasutaksid sisukalt ja aktiivselt oma poliitilise subjektsuse võimalusi. Tüüpiline on

näiteks kodanikutegevuste, -algatuste ja -ühenduste rahaline toetamine, valdkonna positiivsesse kuvandisse panustamine või lausa sotsiaalreklaam ja tunnustused, nagu Eesti kodanikupäeva aumärk ja aasta kodaniku tiitel. Avalik võim saab toetada ka sotsiaalse võrgustiku väljaarendamist ja kohast võimestamist, mille näiteks sobivad Eestis kogukondlikult külaliikumine ja naabrivalve, funktsionaalselt abipoliteinikud ja vabatahtlikud päästjad. Sektoritevahelise partnerluse näiteks on Jaapani ajavahetuspank, kus saab vahetada vabatahtlikuna tehtavaid oskustöötunde (Stoker 2006, 195–196). Siia panustab ka kodanikuharidus.

Kodanikuseisundi sisukus ei tule lihtsalt institutsioonidest, kaasamisest, soodustamisest jm, vaid esmalt ikka sellest, kui tõsiselt kodanikud oma avalikke rolle võtavad ja välja kannavad (*enactment of citizenship*, sh kodanikuteod, *acts of citizenship*, vt Isin *et al.* 2008). See hõlmab nii poliitilist subjektsust toetavate lahenduste kasutamist kui ka laiemalt osalust kodanikeühiskonnas, üritusi, algatusi, arutelusid jm. Kasutatavad on ka alternatiivsed poliitilise osaluse viisid, nagu meelsuse väljendamine pikettide, meelevalduste, avalike kirjade, pöördumiste, manifestide, tänavakunsti jne vormis, samuti „jalgedega hääletamise” strateegiad, nagu streigid, boikotid jms, aga ka kübertütamine, strateegiline hagelemine, kaebuste esitamine jm destruktiivsemad strateegiad.

Lahendused demokraatliku sisendi parandamiseks on rohkem mõeldud aktiivsetele kodanikele, ent sisaldavad võimalusi ka laiemalt. Need hõlmavad huvide väljaselgitamist, aruteluvõimaluste laiendamist ning kaasvalitsemise ja otsedemokraatia lahendusi.

Huvide väljaselgitamine ja tagasiside kogumine näiteks arvamusuuringute, fookusrühma intervjuude, avalike kuulamiste, ümarlaudade jms vormis. See algab meile nii enesestmõistetavast asjast nagu seaduseelnõude ja poliitikadokumentide kommenteerimiseks andmine. Eestis on

olnud laialdase kaasamisega valdkond näiteks ruumiline planeerimine, küsitlusi ja arvamusuuringuid on kasutanud Tallinn ja teised omavalitsusüksused. Võimalikud on ka ambitsioonikamad strateegiad, kombineerides näiteks eelanalüüsi, arvamusküsitlust ja fookusrühma intervjuud ning tehes taustamaterjalidega otse- või postiküsitlusi.

Kaalutlevama **aruteluvõimaluste laiendamisega** poliitika ja valitsemise sisu üle võib kaasneda ka teatud vormis otsustamine või vahe- või kaasotsustamine. Saame rääkida kodanike foorumitest kohalikul ja riigi tasandil, otse või internetipõhiselt, ühe- või mitmeastmeliselt jne, konsensus- ja visioonikonverentsidest jt aruteluformaatidest. Sisukust toetab sotsiaalse tehnoloogiana arutlev hääletamine (*deliberative polling*) või ekspertsisendiga mitmeastmeline otsustamine. Heaks näiteks oli Eesti rahvakogu (2013), mis tegeles mitmete poliitilise süsteemi alusparameetritega.

Huvide väljaselgitamist ja kaalutlevat arutelu kombineerivad sellised tegevusvormid nagu mitteametlik konsulteerimine, nõuandvad kogud, üksik- ja fookusrühma intervjuud, töörühmad, seminarid, planeerimistöötod (*planning cell*) jm. Olulise väärtusega on kvaliteetne teabe- ja meediakeskkond, sh sisukesksete valimiste toetamine. Pehmematest vormidest saab välja tuua mitmesugused arutelu- ja õpingid ning füüsilise keskkonna pakkumise, nagu näiteks rahvamajad, arutelu võimaldavad e-keskkonnad, teadmustoetamise jm.

Kaasvalitsemise lahendused võimaldavad inimestel osaleda teatud viisil otsustamisel. Tavapäraseks näiteks on kaasav eelarve, st teatud osa eelarvevahendite suunamine kodanike eelistusi arvestades (ettepanekud, otsustamine hääletamise vormis). Võimalikud on ka linnakoosolekud (*town meetings*), arutlev linnaplaneerimine (*deliberative city planning*), arutlev koostöö ja poliitika õppimine (*collaborative learning*) ning online-dialoogid jt

internetipõhised lahendused, mis võimaldavad kodanikul ja avaliku võimu esindajail sisuliselt suhestuda. Kaasvalitsemisse, nagu ka huvide väljaselgitamisse ja aruteluvõimalustesse panustavad veel poliitikalaborid (Fuller, Lockhard 2016) ja mõttekojad, mis võivad laiemalt toetada demokraatia, avaliku sektori, poliitikate või valitsemistehnikate uuendamist.

Otsedemokraatia lahendused võimaldavad kodanikel endil teatud küsimust otsustada. Tüüpnäide on siduvad ja mittesiduvad rahvahääletused, aga ka rahvaalgatus teatud teemade tõstatamiseks. Uuemaks lahenduseks on nn kodanike paneelid, puhta või struktureeritud juhuvalikuga moodustatud kogud, mille ülesanne on välja töötada teatud küsimuses või valdkonnas oma lahendus või kontrollida teatud tavapärasest otsustuskogu, nt omades õigust selle otsus vetostada. Olles pikalt olnud kasutusel näiteks Ameerika Ühendriikide vandekohtutes, on kodanike paneelide kasutusala laienenud erinevatele poliitika ja valitsemise küsimustele.

Kodanikusubjektsust tugevdavad lahendused on valdkondlikult mõistagi seotud eeskätt poliitilise võimestamisega. Võimuhete tasandil toetatakse eeskätt organisatsioonilist, teatud määral ka struktuurilist ja võrgustikulist võimestamist. Vähe on näha isiklikku poliitilist võimestamist ja see on üks edasimõtlemisskoht ka Eesti poliitikakujundamise kontekstis.

LÕPETUSEKS. Eelnev käsitlus võimaldab mõtestada sotsiaalkultuuriliste, eeskätt kodanikusubjektsuse ja inimarenguga seotud küsimuste tähendust rahvastikupoliitika tervikpildis. Kuigi rahvastikuarengut käsitledes kipub tähelepanu kalduma suurtele arvudele ja suundumustele, ei maksa unustada, et selle taga on inimesed kui mõtlejad ja oma elu kujundavad olendid. Inimesed pole optimeerimismasinad või sooritusrobotid, nad tegutsevad oma kaalutlustest ja erisugusest ratsionaalsusest lähtudes. Mõjus rahvastikupoliitika peab suutma siduda makroperspektiivi ja inimese vaate.

Rahvastikupoliitika käivitamisel on tähelepanukese sageli makrotasandil. Küsime, kuivõrd on rahvastik Eesti alal taastootmisvõimeline või missuguses mahus on meil töökäsi majanduse käigushoidmiseks ja arenguks. Sündivus- ja majandusfundamentalistide meelest pole mõtet muust rääkidagi.

Parema elukvaliteedi ja õnnelikumate inimestega Eestini jõudmiseks on vaja nii isiklikku subjektsust kui ka võimet hästi koos toimida.

Samas pole vabas ja demokraatlikus ühiskonnas mõeldav naiste surumine teise järgu inimesteks, kelle põhiroll on sünnitada. Tuleb kujundada motivaatorid, mis toetaksid ka emantsipeerunud naiste ja meeste lastesaamist ning need on arenenud ühiskonnas ühtaegu nii sotsiaalmajanduslikud kui ka sotsiaalkultuurilised. Peale lastega vanemate elatusaseme on olulised elukvaliteet, tööalased võimalused, maine jm. Seega mõjutavad sotsiaalkultuurilised tegurid juba rahvastikupoliitika esmatasandit.

Siit edasi on neil veelgi suurem tähendus. Parema elukvaliteedi ja õnnelikumate inimestega Eestini jõudmiseks on vaja nii isiklikku subjektsust kui ka võimet hästi koos toimida. Selleks tuleb edendada positiivseid elumalle ja partnerlussuhteid ning inimesi veel mitmel viisil võimestada. Kui tahame, et rahvastikupoliitika oleks Eesti rahvastikupoliitika, peab see arvestama meie ühise keele-, kultuuri-, väärtus- ja teadmusruumi elujõuga, millesse oleksid kaasatud kõik siin elavad inimesed. Väikese rahva suur väljakutse nüüdisaja

tiheidalt seotud maailmas on see, et meie ühisruum oleks oma ulatuse ja kvaliteedi mõttes atraktiivne.

Rahvastikupoliitika sotsiaalne ja kultuuriline tahk annab bioloogilisele alusele sihid ja võimenduse: terviklik rahvastikupoliitika on võimalik nende kahe koostoimes. Suurem sündimus ei aita, kui lapsed koos vanematega rändavad välja või kui paljud lapsed kasvavad segregeerunult, väljaspool eesti keele-, kultuuri- ja teadmusruumi. Suuremast sisserändest pole kasu, kui tulemuseks on getod ja ülalpeetavate elustiili laienemine. Eesti rahvastiku jätkusuutlikkuse mõjusaks toetamiseks tuleb poliitika kujundamisel arvestada nii bioloogilisi kui ka sotsiaalkultuurilisi asjaolusid.

Võimestamine ja kodanikusubjektsus töid ilmekalt esile, kuidas saab rahvastiku poliitikasse tuua nii inimesest lähtuva vaate kui ka dünaamika, samuti suurendada ühiskonna struktuurse võimu ressurssi ehk koguvõimekust. Seega on need terviklikule rahvastikupoliitikale head pidepunktid, mida käsitlesime dokumendi „Rahvastikupoliitika alused 2035” (2018) ja poliitilise kodanikusubjektsuse täpsema vaatlemise kaudu.

Rahvastikupoliitika aluste dokument kattis teatud määral kõiki võimestatavaid võimusuhteid (struktuuriline, organisatsiooniline, koostööline ja sisemine) ja põhivaldkondi (poliitiline, majanduslik, kultuuriline, inimlik ja sotsiaalne), ent tegi seda samas valikuliselt. See on arusaadav, sest rahvastikupoliitika rõhuasetus on rahvastiku arengu jaoks kesksetel fookusteemadel. Küll on siingi mõtet pöörata tähelepanu kodanike isiklikule poliitilisele võimestamisele ning võimestamise subjektiivsele mõõtmele. Ka on subjektsust ja võimestamist mõtet käsitleda laiemalt, küsimuseks jääb, kus ja kuidas seda teha.

Vaatlesime inimeste võimestamist täpsemalt poliitilise kodanikusubjektsuse näitel. Kujundasime ülevaate võimalustest, kuidas kodanikusubjektsust nüüdisdemokraatias tugevdada. Võimalusi on terve hulk, ent kõiki ei pea tulemuse saavutamiseks tingimata kasutama. Oluline on saavutada võimestatus kodanikuna, kasutades selleks piisavat hulka lahendusi. Siin saavad olla abiks kvalitatiivsed eksperimendid ja piiratud ulatusega katsetused, piloteerimine. Samas tuleb vältida langemist üksnes meetmetega tegelemisse või instrumentaalsusesse. Jätkusuutlikud muutused peavad olema süsteemselt läbi mõeldud, eesmärgistatud ja tasakaalustatud. Selgelt on näha, et lisaks alustele on võimestamist vaja katta ka järgmise taseme poliitikaprogrammides.

Nagu sotsiaalses ja kultuurilises maailmas ikka, pole lahendused tavaliselt lõplikud. Ühe elukorralduse parameetri nihutamine võib tasakaalust välja viia mõne teise, mis vajab seejärel omakorda korrigeerimist. Lahendused pole enamasti lihtsad ja üheselt positiivsed, vaid sisaldavad nii plusse kui ka miinuseid ning sageli üksnes nihutavad tasakaalu ühes või teises suunas. Mõned lahendused võivad olla mitmete mõjudega, nihutades rohkem kui ühte tasakaalu. Ka elu võib muutuda ja senised lahendused aeguda.

Muutuste tegemine nõuab liikumist harjumuspärasest välja, mis tähendab, et see on teatud määral ebamugav ning positiivsed tulemused pole kohe tagatud. Samas eeldab areng enamasti pingutust ega saagi olla täiesti mugav. Aga see on paratamatu ja loomulik nii inimeste ja inimühiskonna korraldamise juures kui ka rahvastikupoliitika või täpsema kodanikusubjektsuse ja võimestamise poliitika kujundamisel.

KASUTATUD KIRJANDUS

- BRUBAKER, W. R. (1989). Traditions of Nationhood and Politics of Citizenship. – States and Social Structures Newsletter, 9, 4–8.
- CROUCH, C. (2004). Post-Democracy. Cambridge, Malden: Polity Press.
- FREIRE, P. (1970). Pedagogy of the Oppressed. New York: Herder and Herder.
- FULLER, M., LOCHARD, A. (2016). Public Policy Labs in European Union Member States. Luxembourg: Publications Office of the European Union. EUR 28044 EN. doi: 10.2788/799175.
- GASTIL, J., LEVINE, P. (2005). The Deliberative Democracy Handbook. Strategies for Effective Civic Involvement in the Twenty-First Century. San Francisco: Jossey-Bass.
- GUILLAUME, X., HUYSMANS, J. (2013). Citizenship and Security: The Constitution of Political Being. London, New York: Routledge.
- HABERMAS, J. (2001). The Post National Constellation. Political Essays. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- ISIN, E. F., NIELSEN, G. M. (Eds.). (2008). Acts of Citizenship. London, New York: Zed Books.
- JAKOBSON, M.–L. (2014). Citizenship in Transformation. Political Agency in the Context of Migrant Transnationalism. Tallinn: Tallina Ülikool. – <http://www.etera.ee/zoom/2005/view?page=3&p=separate&view=0,0,2067,2834>.
- KALEV, L. (2004). Minimaalriik, rahvastervik või kaasatud kodanik? Kodakondsuse põhimõõtmel taasiseseisvunud Eesti poliitikas. – Acta Politica, 1, 89–110. – <http://publications.tlu.ee/index.php/actapoliticaestica/article/view/12/12>.
- KALEV, L. (2009). Tugeva riikluse vaimsed alused. Eesti riigiidentiteet euroopaliku riigiehituse valguses. – Acta Politica Estica, 3, 7–27. – <http://publications.tlu.ee/index.php/actapoliticaestica/article/view/30/28>.
- KALEV, L. (2017). Poliitiline kodakondsus järeldemokraatia ületamisel. – Acta Politica Estica, 8, 5–31. – <http://publications.tlu.ee/index.php/actapoliticaestica/article/view/684/pdf>.
- Louw, E. (2010). The Media and Political Process. Second Edition. Los Angeles, New York, New Delhi, Singapore, Washington DC: Sage Publications.
- LUTTRELL, C., QUIROZ, S., SCRUTTON, C., BIRD, K. (2009). Understanding and Operationalising Empowerment. – Working Paper, 308. London: Overseas Development Institute. – <https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/5500.pdf>.
- [MARSHALL, T. H.] (1964). Class, Citizenship and Social Development. Essays by T. H. Marshall. With an Introduction by Seymour Martin Lipset. Garden City, New York: Doubleday & Company, Inc.
- MARSHALL, T. H. (1992) [1950]. Citizenship and Social Class. – T. H. Marshall, T. Bottomore (Eds.). Citizenship and Social Class. London: Pluto Press, 3–51.
- NEWMAN, J., CLARKE, J. (2009). Publics, Politics and Power. Remaking the Public in Public Services. London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore: Sage Publications.
- PAPADOPOULOS, Y. (2013). Democracy in Crisis? Politics, Governance and Policy. Houndmills, New York: Palgrave Macmillan.
- PIERSON, C. (2004). The Modern State. Second Edition. London, New York: Routledge.
- RAHVAKOGU. (2013). – <https://rahvakogu.ee/2013-rahvakogu/>.
- RAHVASTIKUPOLIITIKA PÕHIALUSED 2035. [2018]. Riigikogu rahvastikupoliitika tööühma dokument. – <https://www.riigikogu.ee/wpcms/wp-content/uploads/2018/03/Rahvastikupoliitika-pohialused-2035-PDF-680-kB.pdf>.
- ROWLANDS, J. (1997). Questioning Empowerment: Working with Women in Honduras. Oxford, UK: Oxfam.
- SCHMITTER, P. C. (2001). The Scope of Citizenship in a Democratized European Union. From Economic to Political to Social and Cultural. – K. Eder, B. Giesen (Eds.). European Citizenship. National Legacies and Transnational Projects. Oxford, New York: Oxford University Press, 86–121.
- STOKER, G. (2006). Why Politics Matters. Making Democracy Work. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- [SDC] SWISS AGENCY FOR DEVELOPMENT AND COOPERATION (SDC). (2006). Capacity Development in SDC. Working Paper, April. Berne, Switzerland: SDC.
- TVELD, R. J. IN. (2010). Knowledge Democracy. Consequences for Science, Politics, and Media. Berlin, Heidelberg: Springer Verlag.
- TVELD, R. J. IN. (2013). Sustainable Development within Knowledge Democracies: An Emerging Governance Problem. – L. Meuleman (Ed.). Transgovernance: Advancing Sustainability Governance. Berlin, Heidelberg: Springer, 3–35.